

SPIILLOVER

EFEKTY

NEZÁVISLÝCH

KULTÚRNYCH

CENTIER

NA SLOVENSKU

Barbora Andor Tóthová

Zoznam skratiek a vysvetlivky:

KKO	kultúrne a kreatívne odvetvia (autorka zvolila tento názov, oproti KKP-kultúrne a kreatívne priemysly, pretože preklad KKO je odborne korektnejší)
CCS	Cultural and Creative Spillovers (kultúrne a kreatívne spillovery)
Spillovery	externality, prelievajúce sa koncepty a dopady z odvetvia do odvetvia
Commons	verejné statky
DIY	Do It Yourself (používa sa v súvislosti s nezávislými organizáciami ako proces intuitívneho učenia)

2023

PodĎakovanie: ďakujem členským centráam Antény za spoluprácu, Ľudovítovi Nápokému, Michalovi Klembarovi za dôveru a FPU za podporu.

Informácia o podpore:

Táto publikácia vznikla vďaka podpore formou štipendia.

Z verejných zdrojov podporil:

OBSAH

Úvod (1)

Nezávislé kultúrne centrá v odbornej literatúre (2)

Nezávislé kultúrne centrá na Slovensku (5)

Spôsoby merania dopadov kultúry (10)

Spillover efekty (13)

Spillover efekty nezávislých kultúrnych centier
na Slovensku (17)

Výsledky a odporúčania pre ďalší výskum (24)

Záver (29)

Zoznam literatúry

ÚVOD

Tento report má za cieľ oboznámiť širokú a odbornú verejnosť s najnovšími trendmi vo výskume kultúrnych a kreatívnych odvetví so špeciálnym zameraním na nezávislé kultúrne centrá a takzv. spillover efekty, ktoré prinášajú spoločnosti. V odbornej literatúre vnímame všeobecný odklon od kvantitatívnych metód a nutnosti ekonomickej evaluácie v prípade kultúrnych a kreatívnych odvetví, najmä z dôvodov nejasnej kauzality a rozsiahlych nepriamych dopadov, ktoré závisia od charakteru organizácie, miesta, politik a celkového ekosystému v ktorom sa kultúrni aktéri nachádzajú. Tento report nediskvalifikuje kvantitatívne metódy, ale ponúka čitateľovi nový pohľad na komplikované prostredie kultúrnych a kreatívnych odvetví, identifikuje oblasti v ktorých sú spillover efekty slovenských nezávislých kultúrnych centier (ako významných aktérov KKO) významné.

V prvej kapitole uvidíme čitateľa do problematiky nezávislých kultúrnych centier, resp. kultúrno-komunitných organizácií a akým spôsobom skúma ich činnosť a pôsobenie zahraničná odborná literatúra. V druhej kapitole sa venujeme slovenským autorom pôsobiacim na Slovenskej akadémii vied a slovenských univerzitách a ich výskumu nezávislej kultúry a nezávislých kultúrnych centier. Predstavíme si Anténu a jej členské centrá. V tretej kapitole sa venujeme súčasným trendom, otázkam a dilemám na poli skúmania merania dopadov kultúry, najmä v zahraničnej odbornej literatúre. V štvrtej kapitole priblížime teóriu a framework spillover efektov. V piatej kapitole sa posunieme k analýze vychádzajúcej z dvoch mapovacích workshopov priamo s kultúrnymi centrami a identifikujeme si oblasti spilloverov a aj samotné spillovery, ktoré sú významné. V šiestej kapitole zhrnieme výsledky a odporúčania jednak pre budúci výskum, ale aj pre tvorcov kultúrnych politik, najmä na regionálnej úrovni.

Veríme, že táto publikácia pomôže k hlbšiemu porozumeniu praktík, procesov a aktivít nezávislých kultúrnych centier na Slovensku.

NEZÁVISLÉ KULTÚRNE CENTRÁ V ODBORNEJ (ZAHRANIČNEJ) LITERATÚRE

K výskumu nezávislých kultúrnych centier pristupuje odborná literatúra v dvoch základných rovinách. Prvou je skúmanie organizácií (väčšinou neziskových organizácií), ktoré realizujú svoje aktivity zväčša v jednom kultúrnom žánri (napríklad tanečné súbory) a na rôznej úrovni profesionalizácie. Druhým je skúmanie kultúrnych centier - organizácií spravujúcich celoročne budovu - kultúrny priestor, kde môže prevažovať jeden žáner (galérie, hudobné kluby), alebo multižánrový program.

Prvý prístup prevažuje najmä v literatúre z odborov sociológie, kulturológie, kultúrnej ekonómie, kde autori nazerajú na kultúrne organizácie cez výskum kultúrnych politík, manažmentu a dopadov na mesto. Zaujímajú ich nezávislé neziskové kultúrne organizácie ako tretí typ poskytovateľa kultúrnej služby popri zriaďovaným inštitúciám a komerčným subjektom. Zaujímajú sa najmä o to, aký majú model fungovania, program, aktivity, účel a hodnoty. Do veľkej miery vyzdvihujú "hybridný" model fungovania, kedy "ziskové" (alebo komerčné) aktivity kombinujú s neziskovými aktivitami, aby bola ich prevádzka udržateľná. Kombinujú vlastnú komerčnú činnosť (predaj vstupeniek, diel, pridružená činnosť (ako kaviareň), prípadne prenájom priestorov) s verejnými dotáciami a sponzoringom. Blessi (2011), ktorý realizoval mapping takzvaných "artist-run centers" v Montreale popisuje, že v strede týchto organizácií je alternatívna umelecká komunita. Do veľkej miery sa spoliehajú na dobrovoľníkov, je pre nich esenciálna fyzická prepojenosť naprieč mestom a blízkosť, aby bol umožnená výmena informácií a sieťovanie. Zároveň sú podľa Blessiho na rozdiel od inštitúcií tieto organizácie veľmi flexibilné a sú zdrojom dôležitého umeleckého R&D pre scénu. Raquel Rego (2021) sa vo svojom článku o nezávislých kultúrnych organizáciách, ktoré vznikli po finančnej kríze v roku 2009 vo štvrti Anjos zameriava na rezilienciu týchto organizácií (aj) v čase krízy vďaka už spomínanému hybridnému modelu fungovania a kombinovaniu rôznych zdrojov príjmu. V tomto nadväzuje na DiMaggia (2006), ktorý vidí v nových formách umeleckých organizácií zaujímavú sféru výskumu a trvá na tom, že politický predstavitelia a poskytovatelia dotácií, by mali vnímať kultúru cez ekológiu - systém prepojených organizácií, od veľkých verejných inštitúcií, cez solitérnych umelcov, komerčných aktérov, až po dôležité komunitné umelecké organizácie. Comunian (2020) nazýva tento ekosystém "kreatívnu sociálnu ekonomikou", kde je participácia rôznych aktérov veľmi dôležitá pre dlhodobú udržateľnosť prostredia. Rego (2021) popisuje "alternatívne" (nezávislé, pozn. autorky) kultúrne priestory ako dôležité aj z pohľadu občianskej participácie, angažovanosti a

šírenia demokracie. Ostanel a Attli (2017) popisujú vplyv nezávislých kultúrnych organizácií ako dôležitých prvkov transformácie miest a miestotvorby práve cez občiansku participáciu, DIY prístupy k riadeniu a tvorbu sociálnych inovácií.

Druhá skupina autorov skúma kultúrne organizácie, ktoré spravujú väčšinou verejný priestor v meste, ktorý v minulosti slúžil na iný účel - takzvané "repurposed buildings", alebo "transformované budovy", ktorým neziskové kultúrne (komunitné) organizácie dali nový účel a uviedli do prevádzky. Ide zväčša o autorov pohybujúcich sa v oblastiach architektúry, urbanizmu, mestského plánovania, či regionálnych štúdií. Sústredia sa najmä na regeneračné efekty týchto iniciatív a ich revitalizačný vplyv na mesto a štvrť. Francesco Campagnari, ktorý robil výskum v Novej Synagóge Žilina (2020) sumarizuje tento smer odbornej literatúry do niekoľkých podskupín: Lethovuori a Havik (2009) skúmajú nové stratégie alternatívnych priestorov ako opozície k byrokratickým procesom ustálených kultúrnych inštitúcií, Vivant (2006) a Doumont a Vivant (2016) ich nazývajú "off priestormi", pretože nie je jasné ich zasadenie v kultúrnej infraštruktúre a jasná pozícia na kultúrnom "trhu". Cottino and Zapattela, 2006 sa venujú kreatívnym prístupom v "sociálnej recyklácii" opustených priestorov a Andrés a Grésillon (2013) a Andrés (2011) nazývajú "kultúrnymi pustatinami", alebo kultúrnymi brownfieldami priestory, ktorým dajú (väčšinou) nezávislé kultúrne organizácie "zdola" nový účel a skúmajú ich vplyv na mestskú regeneráciu a politiky. Sám Campagnari sa pri výskume Novej Synagógy v Žiline a Les Heures blabla v blabla sústreďujú najmä na vnútorné stratégie týchto organizácií najmä v ranných štádiách fungovania a akým spôsobom ich neustále testovanie a feedback vytvára inovácie. Campagnari argumentuje na základe výskumu Ostanel a Attli (2017), že kultúrna politika by sa mala jednak učiť od týchto organizácií flexibilným a inovatívnym postupom, ale tiež by mala aktívne podporovať vznik týchto občianskych iniciatív.

Je nutné spomenúť najnovší prístup, ktorý sa inšpiruje novým smerom v ekonomickom výskume a stavia na princípoch "ekonomiky starostlivosti" Joan Tronto a teórie verejných statkov (Osrom, 1990/2012). Vo svojom článku "Kultúra ako verejný statok (commons): teoretické výzvy a empirické dôkazy z prostredia dvoch okupovaných priestorov v Taliansku", si Alice Borchio kladie otázku, či môže byť "teória verejných statkov" Elinor Osrom aplikovaná nie len na prírodné zdroje, ale aj výskum kultúry. V článku popisuje nezávislé kultúrne iniciatívy a priestory ako verejné statky: *„Zdá sa, že tieto priestory sú v rozpore s typom plánovania miest, ktorý opísal Sennett v knihe The use of disorder (1971), keďže odmietajú prijať jediný účel a pozývajú miestnu komunitu, aby sa zhromažďovala, robila veci spolu a diskutovala; v týchto priestoroch môže mať človek „pocit, že je spoločensky dôležitý“.* (Borchio, 2018, číslo strany) Borchio dáva tieto priestory do opozície k politickej moci a uvádza, že kultúra ako taká je produktom sociálneho konfliktu. Tieto priestory sú potom nositeľmi opozície k neoliberalnej praxi, pretože kladú dôraz na kultúrnu participáciu, distribúciu rovných práv, horizontálne štruktúry v rozhodovaní a právo sebazamestnania - vytvárania pracovných miest. Na jednej

strane sú tieto organizácie dôležité v časoch rastúceho populizmu, neo nacionalizmu a nerovností ako dôležité priestory občianskeho aktivizmu, zároveň dochádza Borchii k záverom, že ak majú byť tieto organizácie udržateľné v dlhodobom horizonte, potrebujú podporu politických predstaviteľov otvorených k experimentovaniu a participatívnej tvorby politik. (Borchi, 2018)

Trans Europe Halles je európska sieť združujúca 126 nezávislých kultúrnych centier zo 40 európskych krajín nazývajú svojich členov "community-led grassroots independent international cultural organizations", čo v čo najpresnejšom možnom preklade znamená "komunitné nezávislé medzinárodné kultúrne iniciatívy "zdola". Aj z dlhého názvu od TEH je zjavné, že uchopiteľnosť týchto organizácií nie je jednoduchá. V kritériách pre členstvo je preto presnejšie uvedené, že by to mali byť organizácie ktoré: sídlia v budove, ktorá zmenila účel; sú multižánrové - majú rôznorodý kultúrny a sociálny program; šíria cez svoje aktivity pluralitu a demokratické hodnoty, ale tiež hodnoty rovnosti, udržateľnosti, diverzity a rovnosti príležitostí. Pre väčšinu týchto organizácií je typická nazvaná "kultúra DIY", aktivizmus, vášeň a nezávislé rozhodovanie. (Trans Europe Halles, 2023)

NEZÁVISLÉ KULTÚRNE CENTRÁ NA SLOVENSKU

Nezávislé kultúrne centrá v odbornej (domácej) literatúre

Odborná slovenská literatúra nazerá na nezávislú kultúru a nezávislé kultúrne centrá prevažne cez odbory kulturologie (Fujak, Kočiš, Kováčiková), divadelnej vedy (Bállay, Zvada) a etnografie (Winkler). Problematika nezávislosti sa objavuje naprieč viacerými publikáciami.

Historicky korene nezávislosti a kultúrnych centier môžeme hľadať už v časoch normalizácie, kedy tretí sektor nemohol oficiálne fungovať a preto sa komunitný a "nezávislý" kultúrny život odohrával v bytoch (Kováčiková, 2021) a vytváral alternatívnu slobodnú realitu, takzvaný "underground". Nezávislosť stála v opozícii politickej moci režimu a po roku 1989 sa aj napriek ekonomickému rozvoľneniu a novým pravidlám pre občiansky sektor opäť určitým spôsobom vyhraňovala jednak voči divokému kapitalizmu 90. rokov, Mečiarizmu a populizmu. Mnohé občianske iniciatívy, ktoré neskôr založili nezávislé kultúrne centrá reagovali na porevolučný kultúrny úpadok miest a neschopnosť štátnych inštitúcií reagovať na veľký výbuch nových trendov v kultúre zo zahraničia. Mladá generácia zaktualizovaných ľudí, ktorí chceli žiť na Slovensku a zotrvať vo svojich mestách potrebovali priestory, v ktorých by mohli tvoriť, hosťovať kultúrny program, diskutovať a stretávať sa.

„Živé podhubie neurčitej trvanlivosti pretkávajú hudobné kluby, galérie, umelecké a spoločenské uzly rôzneho druhu založené priamo obyvateľmi, s nadšením a chuťou vniesť do svojho prostredia čosi, čo mu dovtedy chýbalo: kúsok tvorivej energie, ľudského aj poetického rozmeru či generačného ducha. A tiež možno chvíľkového, no dôležitého pocitu vlastníctva – veď komu inému by mesto malo patriť, ak nie ľuďom, ktorí v ňom žijú a tvoria?“ (Duchová – Krekovič, 2016, s. 7 v Kočiš a spol. 2021 s. 13)

Bállay (2014) zhrňuje, že najtypickejšou charakteristikou nezávislých kultúrnych centier je ich iniciatíva "zdola" a uvádza, že nezávislé divadlá sa jednak vyhraňujú voči klasickým "mainstreamovým" divadlám a dopĺňajú kultúrnu ponuku, ktorú klasické repertoárové divadlá nie sú po technickej a finančnej stránke schopné obsiahnuť. Fujak (2020) zavádza pojem metanoia, ktorý je typický pre jednotlivcov a komunity, ktoré sú schopné zmeny a obratu cez angažovanosť, iniciatívu a aktivitu a vytvárajú tak nezávislé spoločenstvá a komunity na báze DIY (do it yourself). Winkler (2021) popisuje vznik (a existenciu) nezávislých občianskych iniciatív v kontexte mestského aktivizmu, ktorý okrem iného pramení z nerovnosti medzi stakeholdermi a vytvára možnosti slobodného rozhodovania o mestskom priestore a jeho charakteristikách ako opozícii k privatizácii verejného priestoru a organizácii sociálnych vzťahov "zhora". Winkler sa vo svojej monografii o Novej

Cvernovke rozhodol nepoužívať termín “nezávislé” kultúrne centrá, práve pre problematickú konotáciu a používa termín “kultúrne a kreatívne centrá” vychádzajúc zo zahraničnej literatúry.

Technicky je možné nezávislosť ukotviť v štyroch rovinách - dramaturgickej, prevádzkovej, rozpočtovej a zriaďovateľskej. Do programu a prevádzky kultúrnych centier, ktoré vznikli ako občianske iniciatívy, nezasahuje žiadna verejnoprávna inštitúcia. Zároveň ich zriaďovateľom nie sú orgány štátnej správy či samospráv a prevádzkový rozpočet nie je napojený na verejný rozpočet. V posledných rokoch sa vo verejnom diskurze čoraz častejšie používa jednoznačnejší pojem “nezriaďované kultúrne centrá”, ktorý nemá historicko-politický kontext.

Na Slovensku datujeme vznik prvých nezávislých kultúrnych centier počiatkom nového milénia. Takmer súbežne vznikli A4 - nultý priestor v Bratislave (ako pokračovateľ divadla STOKA, v spolupráci s Atrakt Art a inými združeniami), Stanica Žilina-Záriečie v Žiline a IC Culture Train (predchodca Tabačky Kulturfabrik) v Košiciach. Súčasťou týchto iniciatív nebol len pravidelný multižánrový kultúrny program a zázemie pre umelcov, ale aj revitalizácia verejných budov, z ktorých z vlastných zdrojov a investícií vytvorili plnohodnotné kultúrne priestory, vybavené vhodnou technikou a vybavením pre adekvátny kultúrny zážitok. (Kočiš, 2021) Väčšina z nich získala do prenájmu (opustené, resp. upadajúce) verejné budovy za zvýhodnených podmienok, pričom súčasťou dohody medzi občianskym združením a majiteľom bola postupná revitalizácia priestoru, resp. nevstupovanie majiteľa budovy do rekonštrukcie a vybavenia. Postupne začali pribúdať ďalšie kultúrne priestory po celom Slovensku. Väčšina z nich využívala medzinárodné siete, kontakty a zahraničné dotačné schémy na financovanie svojich aktivít. Tímy najstarších kultúrnych centier sa profesionalizovali a rozširovali. Aj vďaka sieti Anténa sa znalosti šírili medzi aktérmi a navzájom sa podporovali v učení a pri zakladaní nových iniciatív. Okrem toho sa často na rozvoji kultúrnych centier podieľala komunita dobrovoľníkov. Podpora zo strany samospráv a Ministerstva kultúry nebola do roku 2015 systémová ani nijako zvlášť významná. Systémová zmena nastala až v roku 2015 so zriadením a naštartovaním dotačnej schémy Fondu na podporu umenia. Táto dotačná schéma po prvý krát umožnila podporu celoročného programu kultúrnych centier, pričom o niečo neskôr zaviedla dlhodobú (trojročnú) podporu. Tento mechanizmus umožnil väčšiu profesionalizáciu a stabilitu kultúrnych centier. Zároveň je nutné poznamenať, že na úrovni kultúrnej politiky sa nezávislé (respektíve nezriaďované) kultúrne centrá neobjavujú v strategických dokumentoch až do roku 2023. Do roku 2023 poskytovalo viacročnú, systematickú a významnejšiu podporu kultúrnym centráom len mesto Košice.

Anténa - sieť pre nezávislú kultúru

Anténa - sieť pre nezávislú kultúru vznikla na festivale Kiosk v roku 2009. Zakladajúci členovia - Tabačka Kulturfabrik, Divadlo Pôtoň, Stanica Žilina-Záriečie a A4-priestor pre súčasnú kultúru, sa rozhodli formalizovať organické prepojenie a vzťahy do občianskeho združenia, ktoré by ich a im podobné iniciatívy

zastrešovalo, najmä v komunikácii s orgánmi a inštitúciami štátnej správy a samosprávy. Odvtedy sa Anténa rozrástla na súčasných 25 riadnych členov a 8 pridružených členov. Za roky pôsobenia okrem reprezentačnej činnosti, výmeny informácií a know how medzi členmi na pravidelných stretnutiach, realizovala a realizuje aj vlastné projekty a aktivity, ktoré slúžia najmä na vzdelávanie kultúrnych pracovníkov, budovanie kapacít a profesionalizácie, akými sú Škola svetelného dizajnu a workshopy Anténa WORKS! Anténa na čele s koordinátorom a predsedom siete tiež funguje ako konzultant na úrovni osvetly a informovanosti o nezávislom kultúrnom sektore smerom k Fondu na podporu umenia, Ministerstvu kultúry, či Inštitútu kultúrnej politiky.

Členmi Antény sú prevažne občianske združenia, ktoré:

- neboli zriadené za účelom vytvárania zisku a ich hlavná činnosť nie je vykonávaná za účelom zisku
- vykonávajú aktivity počas celého roka (kontinuálne) a nevenujú sa iba jednorázovým akciám
- prevádzkujú stály priestor, určený primárne na realizáciu aktivít v oblasti nezávislej kultúry
- vykonávajú svoju činnosť na profesionálnej báze
- vznikli ako občianska iniciatíva a nie sú zriaďované orgánmi štátnej správy ani samosprávy
- v čase podania prihlášky majú za sebou históriu aspoň 3 rokov od začiatku kontinuálnej činnosti

Členovia siete Anténa sa nachádzajú vo všetkých krajoch Slovenska, od väčších miest až po malé obce a dediny. Väčšina priestorov sídli v mestských, alebo krajských (verejných) budovách. Ide zväčša o objekty, ktoré boli opustené a zanedbané a tieto iniciatívy ich dostali do prenájmu a rekonštruujú pre komunitu z vlastných zdrojov. Ide o staré železničné stanice (Stanica Žilina-Záriečie, Nástupište 1-12), školy (BANSKÁ ST A NICA, PERIFÉRNE CENTRÁ, Nová Cvernovka, Dom umenia Arteska), kiná (Akropola Kremnica, Kino Úsmev), kultúrne domy (Divadlo Pôtoň, Klub Lúč, A4 - priestor súčasnej kultúry), fabriky (Bombura NKP, Tabačka Kulturfabrik), nákupné stredisko (Wave-cnk), historické budovy (Diera do sveta, Divadlo z Pasáže, historické budovy v súkromnom vlastníctve (Záhroda - centrum nezávislej kultúry, Malý Berlín), národné kultúrne pamiatky (Kultúrno-kreatívne centrum Kláštor, BAŠTA, Nová Synagóga), ale aj netradičné priestory ako električka (T3 - kultúrny prostriedok), kontajnerová stavba (Hidepark), či stará hájovňa (Hájovňa - kultúrno turistické centrum).

Zoznam členov Antény:

- A4 – priestor súčasnej kultúry (Bratislava)
- Akropola Kremnica (Kremnica)
- BANSKÁ ST A NICA (Banská Štiavnica)
- BAŠTA – kultúrno-komunitné centrum (Bardejov)
- Bombura NKP (Brezno)

Diera do sveta (Liptovský Mikuláš)
Divadlo Pôtoň (Bátovce)
Divadlo z Pasáže (Banská Bystrica)
Dom umenia Arteska (Detva)
Hájovňa - kultúrno turistické centrum (Banská Štiavnica)
Hidepark (Nitra)
Kino Úsmev (Košice)
Klub Lúč (Trenčín)
Kultúrno-kreatívne centrum Kláštor (Rožňava)
Malý Berlín (Trnava)
Nástupište 1 – 12 (Topoľčany)
Nová Cvernovka (Bratislava)
PERIFÉRNE CENTRÁ (Dúbravica)
Stanica Žilina-Záriečie a Nová Synagóga (Žilina)
T3 - kultúrny prostriedok (Bratislava)
Tabačka Kulturfabrik (Košice)
Wave ~ centrum nezávislej kultúry (Prešov)
Záhrada – Centrum nezávislej kultúry (Banská Bystrica)
Arta (Piešťany)
Art Cafe (Banská Štiavnica)

V súčasnosti sú najväčšími výzvami nezávislých kultúrnych centier: kompenzácia finančných strát po COVIDe, energetická kríza, rastúca inflácia a vyčerpanie kultúrnych pracovníkov (vyhorenie). Väčšina nezávislých kultúrnych centier na Slovensku sídli v rozsiahlych a starých, energeticky neúsporných budovách na ktorých prevádzku sú potrebné značné výdavky. Okrem toho aj realizácia hudobných/divadelných predstavení si vyžaduje vysokú technickú a energetickú náročnosť. V kumulácii so stratami, ktoré vznikli centráam najmä ako následok pandémie COVID-19, množstvo kultúrnych centier vytvára nové stratégie na prežitie ako crowdfundingové kampane, obmedzenie prevádzky v zimných mesiacoch, zvýšenie komerčných aktivít (prenájmy), technické riešenia, ktoré prinesú energetickú úsporu (zatepľovanie, prechody na udržateľnejšie formy energie, a pod.). Je nutné podotknúť, že kompenzácia straty príjmov kvôli pandémie v roku 2021 nebola spustená ministerstvom financií a ani jedna samospráva na Slovensku nereagovala na tento problém a finančne nepodporila tieto subjekty, ktoré spravujú väčšinou mestské, či krajské budovy. Okrem toho, niektoré centrá stratili kvôli pandémie súkromných sponzorov.

Dva roky pandémie sa rovnako podpísali na kondícii tímov v kultúrnych organizáciách, kde neustála neistota, zmena v programe ako reakcia na lockdowny/meniace sa pravidlá s tým súvisiaca nutnosť doháňania programu napojeného na projektové zdroje v letných mesiacoch, spôsobila veľké vyčerpanie kultúrnych pracovníkov, zmeny v tímoch a v mnohých prípadoch aj zmenu v stratégiách a dlhodobých víziách. Všetky tieto zmeny si vyžadujú značné ľudské zdroje, čas a flexibilitu. Aj napriek tomu ani jedno z nezávislých kultúrnych centier na Slovensku neskončilo kvôli pandémie svoju prevádzku, čo svedčí jednak o

vysokej reziliencii a odhodlaní jednotlivcov, ale aj o vysokej podpore zo strany divákov a komunít.

"Inou, závažnejšou výzvou pre nezávislú kultúrnu scénu a vôbec pre postavenie a úlohu umenia v súčasnej spoločnosti je jeho odolnosť voči rôznym vonkajším vplyvom. V atmosfére konšpirácií o mimovládnom sektore a občianskych aktivitách nie je jednoduché čeliť nálepkovaniu a zároveň si udržať apolitickosť a nezávislosť. (...) Z uvedeného vyplýva silná potreba advokácie úlohy umenia v spoločnosti, ako aj vzdelávanie zamestnancov verejnej správy, ktorí napriek snahe o spoluprácu nie vždy rozumejú potrebám nezávislej kultúrnej scény. Pri tvorbe politík často nemyslia na podporu prevádzkovej a personálnej infraštruktúry kultúrnych centier a iniciatív. (...) Iné uvažovanie o kultúrnej politike si preto vyžaduje zmenu paradigmy, v rámci ktorej prekonáme falošnú dichotomizáciu kultúry a športu a prestaneme sa riadiť rovnakými číselnými kritériami pri vyhodnocovaní ich dosahov či miery verejnoprospešnosti. Život a procesy, ktoré aktivuje a zveľaďuje umelecká tvorba či v širšom zmysle kultúra, nie je možné porovnávať so svetom športu a výkonmi ľudí, ktorí sú jeho súčasťou. Kultúra je trvalo nedocenená prierezová téma, čo je iste jedným z dôvodov, prečo sa zriedkakedy objavuje vo volebných programoch politických strán." (Zvada, 2020, s. 292)

SPÔSOBY MERANIA DOPADOV KULTÚRY

To, že je kultúra dôležitou súčasťou ľudského bytia a prežívania, je zrejmé, a to bez nutnosti vyhodnocovania "ako veľmi" a v akých oblastiach nám prináša najväčší úžitok. Kultúrne prejavy, prežívanie a tvorenie, je ľudom vlastné od ranného detstva. To, že má kultúra pozitívny vplyv na psychický a fyzický vývoj vedia rodičia, ktorí svoje deti hlásia na veľké množstvo rôznych krúžkov ako automatickú súčasť intelektuálnej/duševnej, alebo fyzickej výbavy. Dospelí, ktorí sa vo voľnom čase popri škole, či práci venujú kultúrnym aktivitám kvôli nutnej psychohygiene a relaxu. Počas pandémie COVID-19 to boli najmä kultúrne aktivity - virálne videá, hudba z balkónov, online filmové premietania, streamovacie služby, čítania, či pop-up vystúpenia umelcov v uliciach, ktoré povzbudzovali obyvateľov vydržať, "nezblázniť sa". Kultúra je vždy prítomná pri najdôležitejších historických okamihoch, revolúciách, či zlomoch. Kultúra spája a povzbudzuje k občianskej aktivite.

Otázky evaluácie kultúry a kultúrnych aktivít nastupujú vtedy, ak je podporovaná z verejných zdrojov a ak je uchádzačov o tieto zdroje "veľa". Inštitúcie a politickí predstavitelia potrebujú zdôvodnenie podpory, kľúč k prerozdeleniu. Kultúrna politika potrebuje zdôvodnenie, na základe ktorého nie len zdroje prerozdeľuje, ale zároveň buduje stratégie a rozvojové aktivity (Skot-Hansen, 2005).

Zmeny vo vnímaní kultúry (od zábavy, voľnočasovej aktivity, intelektuálneho a duchovného zážitku) ako potenciálneho sektora, ktorý môže priniesť ekonomický úžitok, investície a revitalizáciu miest, zaznamenávame najmä skrz prácu autora Myerscougha (1988). Na sklonku 80tych rokov importoval z USA do Veľkej Británie myšlienku "pretvárania miest" cez kultúru, ktorá môže priviesť ľudí späť do centra, vytvárať pracovné miesta, zvýšiť turistickú a investičnú atraktivitu miest a celkovo zvýšiť imidž mesta a urobiť ho viac konkurencieschopným v národnom a medzinárodnom kontexte. Britské (ale aj mnohé iné, Európske) mestá, ktoré v tom období prechádzali z industriálnej na servisnú ekonomiku sa ocitali v období úpadku, respektíve hľadania nových príležitostí pre rast a regeneráciu. (Bianchini, 1990; Bianchini et al, 1988; Wynne, 1992; Gaffikin and Warf, 1993; Wilkinson, 1992) Myšlienky Myerscougha kulminovali v kampani mesta Glasgow ako Európskeho hlavného mesta kultúry v roku 1990. Cez úspech projektu mesta Glasgow sa neoliberalne myšlienky, kde v centre mestskej regenerácie stál kultúrny sektor, ľahko rozšírili aj do iných miest a krajín Európy. Kultúru ako nástroj ekonomického rastu a revitalizácie miest prijímali politickí predstavitelia, verejnosť, ale aj vedecká komunita. V európskych mestách sa začali veľké investície do kultúrnej infraštruktúry. Takzvané "vlajkové" kultúrne projekty revitalizácie mestských štvrtí

sa stali dôležitou súčasťou mestských kultúrnych politík najmä postindustriálnych miest, pričom projekt Európskeho hlavného mesta kultúry bol veľkou súčasťou propagácie konceptu "kreatívnych miest". (Throsby, 1994; Wyne & O'Connor, 1996; Scott, 1997; Molotoch, 1996)

Oproti autorom, ktorí podporujú veľké investície do kultúry cez vlajkové projekty a jej priamy vplyv na ekonomiku a iné odvetvia (Florida, 2002; Smith, 2000 ; Landry, 2000 ; Evans, 2001; Sacco, 2009) stoja kritici, ktorí kritizujú komodifikáciu kultúry a poukazujú na to, že veľké projekty na politickú objednávku môžu pôsobiť destabilizujúco na sektor a poukazujú skôr na úlohu už existujúcich komunít a nutnosť podpory kultúrneho sektora "zdola", aby sa zabezpečila udržateľnosť. (Zukin, 1989; Gibson, 2005; Stevenson, 2004; Miles and Paddison, 2005; Lin and Hsing, 2008) V strede sú autori, ktorí nie sú zásadne kritickí voči konceptu regenerácie miest cez kultúru a investície, pretože pri citlivej realizácii investičných projektov a spolupráci existujúcej komunity a politickej moci, môžu z výsledkov benefitovať všetci aktéri. Zároveň nové modely fungovania, diverzifikácia príjmov a určitá miera komercializácie z ich pohľadu posilňuje resilienciu a následnú udržateľnosť sektora. (Bassett; 1993; Throsby, 1994; Scott 1997; Mommaas, 2004; Bailey et al, 2004)

Zaujímavú štúdiu v tejto súvislosti realizovala Nesta v roku 2014 (Bakhsi et al., 2014), kde sa snažili cez ekonometrický model skúmať vzťah medzi umením, kultúrnymi klastrami, výškou miezd a kreatívnou ekonomikou. Zjednodušene - ako vplývajú kultúrne a kreatívne odvetvia na výšku miezd v celej ekonomike (mesta/určitej oblasti) a následne na celkový ekonomický rozvoj. Ich výsledky neukázali významný vzťah medzi kultúrnou ponukou, kreatívnymi klastrami a ekonomickými dopadmi, avšak ukázali, že verejná podpora umeleckých odvetví (neziskových, "pôvodných" odvetví) má významný vplyv na rozvoj kreatívnych odvetví (aplikovaných, komerčných dovetví), čo samo o sebe vplýva na mesto/región.

V súčasnosti sa autori odklonili od paradigmy "ekonomického rastu" smerom k "ekonomickej udržateľnosti". Ekins, Dresner and Dählstrom (2007) uviedli systém "štyroch kapitálov" ako holistický prístup k vyhodnocovaniu udržateľnosti ekosystémov. Tieto štyri kapitály (rozmary) sú: ekonomický, ekologický, kultúrny a sociálny kapitál. Len v interakcii a kombinácii všetkých rozmerov ľudskej činnosti je možné objektívne vyhodnotiť udržateľnosť celého ekosystému. Vo všeobecnosti pri výskume kultúrnych a kreatívnych odvetví v súčasnosti prevláda "ekologický jazyk" a vnímanie celého ekosystému ako "ekológie vzťahov", kde kondícia celého systému je na najvyššej úrovni dôležitosti. Autori ako Potts (2008) De Bernard a Comunian (2020), Gross a Wilson (2018) vyzdvihujú interakcie medzi aktérmi v kultúre a kreatívnych odvetviach ako kľúčové, pričom zdôrazňujú, že termíny "kultúrna ekológia" alebo "kultúrny ekosystém", lepšie a holistickejšie reprezentujú dané odvetvie, než jednostranný pojem "kultúrna ekonómia". Gross a Wilson (2018) zavádzajú do diskurzu kultúrnej politiky pojem "kultúrne schopnosti" ako opozíciu voči neoliberalnej "kreatívnej triede", ktorú zaviedol Florida (2008) ako základný kameň ekonomického rozvoja. Podpora rozvoja kultúrnych schopností

jednotlivcov vplýva na slobodné možnosti rozvoja a povolania, kladie dôraz na rovnosť príležitostí, komunitné, inkluzívne a demokratické princípy, ktoré sú veľmi typické práve pre odvetvie kultúry.

Je nutné spomenúť aj koncept vnímania kultúry ako verejného statku (commons), ktorý podporuje výmenu zdrojov medzi jednotlivými aktérmi a týmto podporuje mestský rozvoj cez zdieľanie a vzájomnú podporu, narozdiel od neoliberálnej súťaže. (Dockx a Gielen, 2018) Čoraz silnejším je aj koncept "ekonómie starostlivosti", ktorú reprezentuje práca Joan Tronto, pričom poukazuje na to, že princípy starostlivosti lepšie zachycujú hodnoty v kultúre, než dlhú dobu zdôrazňovaný princíp profitability v kultúrnych a kreatívnych odvetviach.

„Celkovo si prístup v tvorbe politik vyžaduje interakciu s komunitami "zdola", ktorá rôzne strany používateľov a stakeholderov. Z časového hľadiska je rozhodujúca úloha verejnej podpory, a to nielen prostredníctvom financovania, ale aj tým, že prispeje k navrhovaniu regionálnych stratégií a ekosystémov, ruka v ruke s potrebou kombinácie krátkodobých a dlhodobých, dynamických orientácií.“
(Lazzaro, 2021)

SPILLOVER EFEKTY

Môžeme zhrnúť, že väčšina autorov sa okrem odporúčaní pre tvorcov politik snaží hľadať vhodné metódy na meranie dopadov kultúry a tie úzko súvisia s odborom v ktorom kultúru a kreatívne odvetvia skúmajú. Vývoj používania kvantitatívnych verzus kvalitatívnych metód sa mení nie len v súvislosti s odborom, ale aj v súvislosti s aktuálnosťou. Novšie štúdie sa dožadujú takvaného "zmiešaného" prístupu, kde by sa kvantitatívne a kvalitatívne metódy dopĺňali a podporovali. Zároveň autori zdôrazňujú, že v kultúre väčšinou nemôžeme aplikovať prístup "jedného riešenia pre všetkých", najmä kvôli vysokej diverzite aktérov samotných, ale aj obrovskej diverzite prostredí a ekosystémov v ktorých pôsobia.

Otázku hľadania vhodnej metódy si kládla aj skupina pod názvom "European Partnership on Cultural and Creative Spillovers", ktorá vznikla v roku 2014 ako združenie univerzít, akademikov, výskumných agentúr, fondov, nadácií podporujúcich kultúru, ale aj regionálnych inštitúcií. Táto skupina si dala za cieľ zmapovať hodnoty, ktoré kultúra prináša pre spoločnosť, ale aj hodnotový reťazec a presahy/dopady kultúrnych aktivít do iných odvetví a na širšiu spoločnosť. V roku 2014 bolo hľadanie vhodných metód na meranie dopadov veľmi aktuálne, pretože téma kultúrnych a kreatívnych odvetví a ich ekonomického významu pre spoločnosť sa skloňovala najmä v politických kruhoch veľmi významne, a dokonca Európska únia v roku 2012 zobrala tému spilloverov (širších dopadov) umenia, kultúry a kreatívnych odvetví ako jednu z priorit. CCS sa rozhodli preto zhromaždiť podklady a dôkazy o spilloveroch v týchto odvetviach, mapujúc rôzne projekty naprieč Európou.

Vo svojej prvej správe v roku 2015 CCS definovali spillovery ako:

„Proces, ktorým aktivity v umení, kultúre a kreatívnych odvetviach majú následný širší dopad na miesta, spoločnosť alebo ekonomiku prostredníctvom pretečenia konceptov, nápadov, zručností, vedomostí a rôznych typov kapitálu.“ (TFCC, 2015)

V roku 2015 identifikovali 17 spilloverov v troch kategóriách – vedomostné spillovery, sieťové spillovery a odvetvové spillovery. V roku 2018 správu aktualizovali o ďalších dodatočných 12 spilloverov (celkom 29) a jednu novú kategóriu "negatívne spillovery". Tieto spillovery definovali na základe 73 štúdií, ktoré vyhodnocovali dopady kultúry a kultúrnych inštitúcií v Európe.

Stimulácia kreativity a podporovanie potenciálu Zvyšovanie vizibility, tolerancie a výmeny medzi komunitami Zmeny prístupov k participácii a otvorenosti voči umeniu Zvyšovanie zamestnanosti a rozvíjanie zručností v spoločnosti Posilňovanie cezhraničných a kros sektorálnych spoluprác Testovanie nových foriem organizačných a manažérskych štruktúr Facilitovanie výmeny vedomostí a

kultúrnych inovácií Pro-občianske, demokratické, politicky angažované správanie a participácia

VEDMOSTNÉ SPILLOVERY

- Stimulácia kreativity a podporovanie potenciálu
- Zvyšovanie vizibility, tolerancie a výmeny medzi komunitami
- Zmeny prístupov k participácii a otvorenosti voči umeniu
- Zvyšovanie zamestnanosti a rozvíjanie zručností v spoločnosti
- Posilňovanie cezhraničných a kros sektorálnych spoluprác
- Testovanie nových foriem organizačných a manažérskych štruktúr
- Facilitovanie výmeny vedomostí a kultúrnych inovácií
- Pro-občianske, demokratické, politicky angažované správanie a participácia

ODVETVOVÉ SPILLOVERY

- Zlepšovanie kultúry podniku a posilňovanie podnikania
- Dopady na trh nehnuteľností (komerčných a rezidenčných)
- Stimulovanie domácich a zahraničných investícií
- Zlepšovanie produktivity, výnosnosti a konkurencieschopnosti
- Posilňovanie inovácií a digitálnych technológií
- Zvyšovanie povedomia o enviromentálnych témach, pro-enviromentálne správanie a udržateľný rozvoj

SIEŤOVÉ SPILLOVERY

- Budovanie sociálnej súdržnosti, rozvoja komunity a integrácie
- Zlepšovanie zdravia a blahobytu
- Vytváranie atraktívneho a kreatívneho ekosystému a prostredia, značky mesta a "miestotvorby"
- Stimulácia urbánneho rozvoja, regenerácie a infraštruktúry
- Posilňovanie ekonomických dopadov a klastrov vplyv cez "soft power"

NEGATÍVNE SPILLOVERY

- Prekarizácia práce v umení a v kultúre, negatívne dopady na zdravie a blahobyt pracovníkov
- Negatívne dopady na životné prostredie
- Zhoršovanie regionálnych nerovností
- Vyčlenenie existujúcich komunit
- Kultúra ako zdroj konfliktu
- Zdroj "place taking" a "art washing"
- Bránenie diverzite a pestrosti

CCS report z roku 2018 uvádza ako najzásadnejšie závery:

-Ak na meranie dopadov kultúry a kreatívnych odvetví využívajú proxy, môžu sa vynechať dôležité faktory, ktoré hovoria o dynamike vzťahov, ale aj kvalitatívnej dimenzii výskumu

-Ekonomické evaluácie a metódy (ako Return on Investment) sú vhodnejšie na meranie úrovne zdravia a blahobytu, z dôvodu väčšej časti verejného sektora, resp. verejnej služby, ktorú prinášajú. To neznamená, že kultúra neprináša verejnú službu, avšak zo samotnej povahy sektora vieme, že na rozdiel od zdravotnej starostlivosti, je kultúrna služba (a jej podoby), jednak omnoho rozmanitejšia, ale aj aktéri v kultúrnom sektore sú omnoho rozmanitejší a vzťahy medzi nimi sú omnoho komplikovanejšie a decentralizovanejšie

-Problém kauzality, je adresovaný vo väčšine impaktových štúdií v kultúre. Tento problém je o to väčší pri používaní kvantitatívnych metód.

-Zmiešané a experimentálne metódy (ako napríklad Randomized control trials, Logic Modelling, Action Research, mini-Delphi, Systemic thinking, Mediated Discourse Analysis, Value Stream mapping, Value based approach), sú omnoho vhodnejšie pri analýze KKO.

-Zdá sa, že etnografické prístupy veľmi dobre fungujú pri analýze KKO. Pozorovanie, hodnotenie, kritická analýza a prehodnocovanie sú kľúčové pre validitu a presnosť výsledkov.

- Na hĺbkovú analýzu prostredia, projektov a organizácií sú potrebné kvalitatívne metódy, ako je použitie fokusových skupín, rozhovorov.

- Zbieranie vlastných primárnych dát je veľmi dôležité.

- Priority výskumu, vzhľadom na komplikovanú dynamiku oblasti, by mali byť stanovené v spolupráci so zainteresovanými stranami pred stanovením výskumných otázok a cieľov. To ide ruka v ruku s demokratizačným princípom a epistemologickým rozsahom kolaboratívneho vytvárania vedomostí.

- Výskum KKO by mal byť v ideálnom prípade dlhodobý a v partnerstve s univerzitami, aby sa dosiahla presnosť a dôslednosť. Podporuje to aj princíp „zdieľania kapacít“, ktoré je kľúčové pre vyčerpávajúce a nákladné dlhodobé výskumné projekty.

- Holistický prístup je rozhodujúci pre pochopenie odvetvia a vyhnutie sa zovšeobecňovaniu.

- Neexistuje jedna správna metodika, každá organizácia a projekt si vyžaduje iný prístup.

- Odborníci v oblasti kultúry by sa mali svojimi vedomosťami aktívne podieľať na výskume a tam, kde je to vhodné, na vývoji metodológie.

- Primárne mapovanie spilloverov pred začiatkom výskumu sa vyplatilo a pomáha prioritizovať výskumné otázky.

SPILOVER EFEKTY NEZÁVISLÝCH KULTÚRNYCH CENTIER NA SLOVENSKU

V tejto časti spíšeme základné výsledky troch výskumných činností, ktoré nám poskytnú pohľad do problematiky spilloverov nezávislých kultúrnych centier:

- Pilotné mapovanie spilloverov slovenských kultúrnych centier formou workshopu
- Mapovanie ekosystému medzinárodných kultúrnych centier formou workshopu

Najprv predstavíme výsledky jednotlivých výskumných činností a následne ich prepojíme s jednotlivými oblasťami spilloverov z predošlej kapitoly.

Pilotné mapovanie spilloverov slovenských kultúrnych centier formou workshopu

V rámci odporúčaní CCS sme sa rozhodli urobiť pilotné mapovanie spillover efektov formou workshopu priamo s členskými centrami Anténa na stretnutí v Rožňave 12.5.2023. Na workshope sa zúčastnilo celkom 9 centier a pre časový limit sme zvolili mapovanie štyroch centier v skupinách - KC Kláštor (Rožňava), Nová Čvernovka (Bratislava), Záhrada (Banská Bystrica) a Tabačka kulturfabrik (Košice). Štyri skúmané centrá sme vybrali na základe dlhoročnej prevádzky, pestrosti multižánrového programu, množstva aktivít nesúvisiacich vyslovene s umeleckou činnosťou a geografickou polohou.

Na mapovanie sme vybrali metódu mindmapy v ktorej centre boli efekty (resp. výsledky činností), aké tieto organizácie vykonávajú v rôznych oblastiach. V tomto bode nás nezaujímali dopady, ani presahy do iných odvetví. Cieľom bolo hĺbkové zmapovanie praktík, procesov a výziev. Oblasť skúmania vychádzajú jednak z odbornej literatúry, ale zároveň z cieľa holisticky porozumieť nezávislým kultúrnym organizáciám, ich činnostiam a s možnosťou prepojiť praktiky a činnosti so spillovermi v predošlej kapitole. Odpovede a mapovanie boli slobodné, organizácie boli povzbudzované brainstormovať a pridávať koncepty mimo rámcových otázok.

Mapovací workshop v Rožňave

Oblasti skúmania a kladené otázky:

Rozhodovanie

Pri skúmaní rozhodovania nás zaujímalo ako prebieha rozhodovanie vo vnútri organizácie, jeho flexibilita, hierarchickosť. Aká je organizačná štruktúra a manažment. Akým spôsobom prebieha budovanie kapacít a vzdelávanie jednotlivcov v organizáciách a aký je ich posun v čase. Aké sú pre danú organizáciu organizačné vzory a aké negatíva vnímajú na úrovni rozhodovania vo svojej organizácii. Do akej miery vnímajú rozhodovanie vo svojej organizácii ako udržateľné, akým spôsobom je nastavené odmeňovanie v organizácii a starostlivosť o členov v tíme. V kontexte spilloverov bolo zaujímavé subjektívne hodnotenie organizácii - v čom je ich spôsob rozhodovania iný oproti firmám ("komerčným", mimo kultúru, ale aj iným kultúrnym centrámi).

Komunita

V rámci práce s komunitou nás zaujímalo nielen aká je komunita (komunity) okolo daného centra, aké sú špecifiká práce a komunikácie s danou komunitou, aký komunitný program poskytuje, ale aj aký má podiel na rozhodovaní samotná komunita (napríklad na programe, strategickom rozvoji projektu), a teda úroveň participácie komunity na fungovaní kultúrneho centra.

Program

V oblasti program mali za úlohu centrá čo najviac priblížiť úroveň rôznorodosti programu, princípy inklúzie, inovácie v programe (oproti iným centrám, inštitúciám) a akú formu a zastúpenie má rozvoj publika a umelecké vzdelávanie.

Štvrť/mesto

V spojitosti so štvrťou a mestom nás zaujímalo aký má daná organizácia vzťah so susedmi, akým spôsobom komunikuje s predstaviteľmi mestskej časti a mesta, aký vplyv mala na regeneráciu určitej časti mesta skrz pôsobenie v budove v ktorej pôsobí a aké je vnímanie na úrovni mesta a verejnosti (smerom k revitalizácii určitej budovy/územia), akým spôsobom dané kultúrne centrum ovplyvňuje turizmus a imidž mesta.

Biznis model (resp. model fungovania)

Chceli sme vedieť aký je model fungovania danej organizácie - právna forma, zdroje financií, udržateľnosť daného modelu a aké výhody a nevýhody vnímajú v rámci súčasného stavu.

Budova (údržba)

Všetky skúmané centrá prevádzkujú budovy, ktoré neboli vybudované za účelmi umeleckej prezentácie a všetky z nich boli po určitú dobu opustené. To spôsobuje špecifiká v starostlivosti a prevádzke. Zaujímalo nás najmä: aký je technický stav a vek budovy, aká je energetická náročnosť prevádzky, vzťah s majiteľom a aký je vzťah medzi udržateľnou prevádzkou budovy a plánmi organizácií v budúcnosti.

Zahraničie

Čo sa týka zahraničia, resp. vzťahov so zahraničím, resp. medzinárodným rozmerom daných organizácií, zaujímal nás rozmer "zvnútra-von" aj "zvonku-dovnútra". A teda, akým spôsobom sa daná organizácia prepája s podobnými organizáciami, umelcami a sieťami v zahraničí, aké projekty realizuje so zahraničnými partnermi a či prebieha u nej vzdelávanie od zahraničných konzultantov/odborníkov/partnerov. Zároveň nás zaujímalo, či poskytuje konzulting a vzdelávanie zahraničným organizáciám a akým spôsobom prezentuje svoje aktivity smerom do zahraničia.

Politika

V oblasti politiky nás zaujímalo najmä akým spôsobom sa organizácie zapájajú do tvorby a konzultácie mestských kultúrnych politík, aký je ich vzťah ku aktivizmu, resp. politickým témam a programom, aké hodnoty (politické, resp. občianske) propaguje a podporuje (demokracia, tolerancia, ..., prípadne iné) a ako vníma udržateľnosť (svoju a iných kultúrnych centier), v kontexte mestskej a národnej politiky, politickej klímy a prostrediu.

Výsledky pilotného mapovania slovenských centier:

Rozhodovanie je veľmi špecifické vo všetkých organizáciách, čo súvisí s veľkosťou organizácie a s osobnostným zložením organizácií. Zároveň je takmer vo všetkých skúmaných centrách podobná štruktúra jednotlivých dramaturgických tímov (alebo tematických tímov), ktoré sa rozhodujú samostatne a v prípade, že je nutná intervencia, rozhodne riaditeľ organizácie. V odbornej literatúre sa vyzdvihuje nehierarchickosť a horizontálnosť kultúrnych organizácií, avšak počas workshopu v spoločnej diskusii došli účastníci k záveru, že určitá forma hierarchie je najmä pri dlhoročne fungujúcich a veľkých centrách, nevyhnutá. Zároveň je veľmi dôležitá vysoká osobná motivácia členov tímu ("láska k projektu"), ktorá kompenzuje neadekvátne finančné ohodnotenie. Spoločnou dilemou je výchova novej generácie, keďže väčšina organizácií začínala pred viac ako desiatimi rokmi a zakladatelia prechádzajú rôznymi štádiami osobného vyčerpania. Zapálenie a nadšenie zakladajúceho tímu je ťažšie predať mladšej generácii, ktorá prichádza do projektu ako "zamestnanec".

Všetky organizácie pracujú s rôznymi **komunitami** (v zmysle diváckej komunity, ale aj vylúčené/zraniteľné komunity). Centrá sa snažia pristupovať ku komunitám participatívne, ale narážajú na kapacitné limity vo vnútri organizácií - komunikácia a participácia si vyžaduje veľké množstvo času a energie. Aj z toho dôvodu sú komunitné aktivity často krát ad hoc a nie strategické, prípadne vychádzajú z iniciatívy členov tímu. Aj napriek tomu sa väčšina organizácií snaží zmapovať a porozumieť svojim komunitám a robí aj aktívne kroky k adresnejšej komunikácii a tvorbe programu (dotazník). Na základe dotazníka sa napríklad v KC Kláštor podarilo vytvoriť športový klub.

Čo sa týka **umeleckého a kultúrneho programu**, vo veľkej miere závisí od dostupnosti dotácií a grantov, pretože vlastná obchodná činnosť (kaviareň, prenájmy priestorov), pokrývajú väčšinou len údržbu a prevádzku budovy. V tomto ohľade je veľmi pozitívna trojročná podpora od Fondu na podporu umenia, ktorá umožňuje tvoriť tematické programy aj na celý rok dopredu. Všetky centrá majú každodenný kultúrny program a komerčným prenájom venuje v pomere k hlavnému programu veľmi malý priestor. Väčšina centier spolupracuje aktívne so školami a poskytuje aj vzdelávacie programy, workshopy. Zároveň sa všetky centrá sústreďujú aj na angažovaný a inkluzívny program, zapájajú rôzne komunity divákov a iné kultúrne organizácie v mestách v ktorých pôsobia.

Vo väčšine prípadov kultúrnych centier je vplyv na **regeneráciu/revitalizáciu budovy/časti mesta jednoznačný**. Opustené a chátrajúce (vo väčšine) verejné budovy (v prípade KC Kláštor aj významnej národnej kultúrnej pamiatky) sú zrevitalizované a udržiavané na náklady neziskových organizácií. Regenerácia budov a ich okolia má významný miestotvorný a ekologický charakter. Vo väčšine prípadov sa zredukovalo v daných častiach znečistenie a výrazne sa zvýšila bezpečnosť v okolí budov. Nezávislé kultúrne centrá sú tiež obľúbenými miestami návštev domácich a zahraničných turistov a sú obľúbenými objektami propagácie zo strany miest v rôznych materiáloch a videách. Zároveň je

strategická práca so susedmi/mestskou štvrťou pre centrá mnoho krát limitovaná z dôvodu obmedzených ľudských kapacít. V tomto prípade prevažuje celomestský a celonárodný význam.

Väčšina kultúrnych centier má takzv. "hybridný" model fungovania. Kombinujú rôzne aktivity a činnosti komerčného a neziskového charakteru. Komerčnými činnosťami sú prevažne prevádzka kaviarne, baru, alebo reštaurácie, predaj produktov (kníh, umeleckých diel, alebo darčkových predmetov) a prenájom priestorov. Vlastná hospodárska činnosť umožňuje udržať v prevádzke staré budovy a investovať do techniky, rekonštrukcií (investícií do budovy), platov zamestnancov a spolufinancovania dotácií. Kultúrna činnosť (program) je financovaná z rôznych národných a zahraničných dotačných schém a predaja vstupeniek. Napríklad pri kultúrnom centre Tabačka kulturfabrik predstavuje vlastná hospodárska činnosť až 80% rozpočtu (dotácie tvoria zvyšných cca 20%), avšak kultúrny program tvorí až 80% programu kultúrneho centra (len 20% tvoria komerčné prenájmy). Pre väčšinu kultúrnych centier je prevádzka finančne náročná a komerčné aktivity veľmi zaťažujúce. Komerčné aktivity robia "z nutnosti", pričom väčšina členov tímu má expertízu v tvorbe umeleckého a kultúrneho programu a nie sú schopné adekvátne zaplatiť expertov z komerčných oblastí. Z toho pramení systém "DIY" manažovania určitých činností. Tento paradox súvisí s misiou centier, ktorá je vo väčšine prípadov zameraná na nekomerčný umelecký, kultúrny a komunitný program, pričom neprípadá do úvahy z týchto kritérií "zľaviť". Súvisí to aj so zodpovednosťou voči verejnosti (komunita) a prenajímateľovi budovy (často mesto, alebo kraj), ktorí pri prevažujúcej komerčnej činnosti reagujú na aktivity kultúrnych centier negatívne a s výhradami.

Budovy nezávislých kultúrnych centier boli už viackrát spomenuté v predošlých oblastiach. Ide väčšinou o rozsiahle verejné (v prípade Záhrady ide o súkromnú budovu) komplexy, ktoré mali v minulosti iný účel (škola, tabaková továreň, kláštor, ...) a boli niekoľko rokov opustené. Z toho dôvodu všetky nezávislé kultúrne centrá museli investovať značnú časť vlastných prostriedkov (ktoré nadobudli formou úverov, dotácií (napr. nórske fondy) a vlastnou ekonomickou činnosťou) do revitalizácie priestorov a následne technicky zhodnotiť do podoby, ktorá umožňuje prezentáciu kultúrneho programu (pódium, technika, hľadisko, kino, atď). Všetky kultúrne centrá majú veľmi špecifické podmienky nájomných zmlúv a špecifické náklady na údržbu a zveľadovanie budov, ktoré vychádzajú z podmienok v danom meste a podmienok v akých sa nachádza budova. Väčšina kultúrnych centier považuje záťaž prevádzky a revitalizácie za veľmi vysokú aj v súvislosti s udalosťami ako pandémia, energetická kríza a nárast inflácie. Ani v jednom prípade neexistuje finančná participácia na prevádzke, údržbe a investíciách do budovy zo strany majiteľa. Budovy preto predstavujú najohrozujúcejší článok, čo sa týka udržateľnosti centier (keďže náklady s nimi súvisiace sú nevyspytatelné) a zároveň závisia od vzťahov s majiteľom, ktoré podliehajú politickej náklonnosti a atmosfére. Budúcnosť vidia niektoré kultúrne centrá v spoločnom spravovaní/spoločných podnikoch s mestom

(krajom/majiteľom), ktoré by umožnili udržanie významných verejných budov (a pamiatok) a zároveň kvalitný umelecký obsah a dlhoročnú expertízu, ktorú vedú poskytnúť organizácie. V súvislosti s prirodzeným pro enviromentálnym nastavením, zintenzívneným s nárastom cien energií počas energetickej krízy, sa centrá pokúšajú o ekologické riešenia rekonštrukcií a prevádzky ako napríklad vybudovanie komunitnej záhrady, projekt na suti (recyklácie sute na parkový povrch pred pódium), drž hubu! a iné z Novej Cvernovky.

Medzinárodný rozmer kultúrnych centier je väčšinou súvisí s osobnými vzťahmi kultúrnych pracovníkov s umelcami a inými kultúrnymi pracovníkmi v zahraničí. Spolupráce tak vznikajú spontánne a vedú k spoločnému programu, prípadne výmene cez rezidenčný program. Umelecké rezidencie (prijímanie a vysielanie umelcov do/z zahraničia) realizuje väčšina členských centier Antény a cez rôzne programy umožnili prezentáciu stoviek slovenských a zahraničných umelcov za posledné roky. Zároveň kultúrne centrá spolupracujú s ambasadami, významným partnerom je Goethe Institut Bratislava. Množstvo centier sa účastní na pravidelných konferenciách siete Trans Europe Halles, najväčšej siete nezávislých kultúrnych centier v Európe, kde prebieha dôležitý networking a vzdelávanie. Centrá využívajú aj rôzne zahraničné dotačné schémy, prevažne ide o európske zdroje programov Creative Europe, prípadne grantov EHP a Nórska - eea grants.

Čo sa týka **politckej úrovne**, centrá sa označujú za "symbolický priestor", kde prirodzene dochádza ku diskusii, participácii, aktivizmu a na kultúrnej a umeleckej úrovni sa riešia angažované témy. Nie je možné politiku z kultúry celkom vynechať, pretože reagovanie na politické pomery a aktuálne spoločenské témy k umeleckým prejavom historicky patrí. Avšak centrá sa ohradzujú voči "straníckosti" a nepodporujú podujatia, ktoré reprezentujú len jednu politickú stranu vo forme propagácie. Je to proti filozofii kritického diskurzu. Zároveň vítajú a často krát organizujú predvolebné debaty, prípadne debaty v reakcii na dôležité spoločenské udalosti. Podporujú hodnoty demokracie, tolerancie a inklúzie. Keďže množstvo centier sídli vo verejných budovách, zároveň cítia zraniteľnosť pri zmenách politických garnitúr a neistotu vzťahov, resp. nutnosť neustáleho vysvetľovania svojej pozície pri meniacich sa politických režimoch a úradníkoch.

Výsledky workshopu "Map your center's ecosystem" na konferencii Trans Europe Halles v Tbilisi (október 2023)

Workshop s medzinárodnou účasťou spomíname pre trianguláciu výsledkov, resp. porovnanie reality zahraničných kultúrnych centier so slovenskými. Cieľom workshopu bolo zmapovať vnútorný a vonkajší ekosystém kultúrnych centier, pričom workshopu sa zúčastnilo 8 rôznych kultúrnych centier z Moldavska, Talianska, Írska, Estónska, Litvy, Nemecka, Belgicka, Fínska

Výsledky ukázali, že všeobecne je najväčšou výzvou pre kultúrne centrá zrekonštruovať, finančne udržiavať budovy, dostupnosť budov (v rámci mesta, ale

aj bezbariérový prístup), posilniť politické vzťahy a vzťahy so stakeholdermi (susedia, sponzori, inštitúcie). Väčšina krajín východnej, strednej a južnej Európy nemá inštitucionálnu podporu na prevádzku veľkých a neefektívnych budov. Zároveň majú však v niektorých krajinách voľnejšie úverové podmienky pre neziskové organizácie a väčšiu podporu zo strany súkromného sektora (mecenášov, investorov, "osvietených" developerov).

Mapovací workshop na TEH konferencii v Tbilisi (Gruzínsko)

VÝSLEDKY A ODPORÚČANIA

Na základe pilotného mapovania spilloverov nezávislých kultúrnych centier na Slovensku a v zahraničí identifikujeme celkom 16 spilloverov, ktorých hlbší výskum by pomohol lepšie porozumieť dopadom, aké majú slovenské nezávislé kultúrne centrá na spoločnosť.

VEDMOSTNÉ SPILLOVERY

- Stimulácia kreativity a podporovanie potenciálu

-vlastná umelecká produkcia, umelecká prezentácia, rezidencie umelcov, umelecké vzdelávanie

- Zvyšovanie vizibility, tolerancie a výmeny medzi komunitami

-diskusie, inkluzívny program a komunitné aktivity v spolupráci s mimovládnyimi organizáciami

- Zmeny prístupov k participácii a otvorenosti voči umeniu

-komentované prehliadky, diskusie pred a po umeleckých vystúpeniach, umelecké vzdelávanie

- Zvyšovanie zamestnanosti a rozvíjanie zručností v spoločnosti

-väčšie kultúrne centrá zamestnávajú od 20 do 50 zamestnancov, mnoho z nich čerstvých absolventov vysokých škôl, návratilcov zo zahraničia, ale aj sociálne znevýhodnených

- Posilňovanie cezhraničných a kros sektorálnych spoluprác

-medzinárodné projekty, spolupráce s firemným sektorom, ale aj spolupráce s rôznymi mimovládnyimi organizáciami

- Testovanie nových foriem organizačných a manažérskych štruktúr

-aj napriek určitej úrovni hierarchie (najmä ak organizácie fungujú dlhodobo), prostredie fungovania by sa dalo opísať ako "neformálne" a založené na silnej vnútornej motivácii, kreativite a osobnej angažovanosti (schopnosti seberealizácie a samostatnosti)

- Facilitovanie výmeny vedomostí a kultúrnych inovácií

-organizácia workshopov, diskusií, sieťovanie v rámci Antény, sieťovanie v rámci siete Trans Europe Halles, neformálne spolupráce a výmena informácií medzi členmi Antény

- Pro-občianske, demokratické, politicky angažované správanie a participácia

-diskusie, výzvy, účasť na petíciách, angažovaných kultúrnych akciách

ODVETVOVÉ SPILLOVERY

- Zlepšovanie kultúry podniku a posilňovanie podnikania

-hybridný model fungovania, kombinácia komerčných a neziskových aktivít, fundraising

- Dopady na trh nehnuteľností (komerčných a rezidenčných)

-regenerácia mestských častí, zlepšovanie vybavenosti kultúrными a komerčnými aktivitami zvyšuje atraktivitu daného miesta

- Zvyšovanie povedomia o enviromentálnych témach, pro-enviromentálne správanie a udržateľný rozvoj

-pro-enviromentálne témy cez aktivity, program, projekty, ekologické riešenia v budovách

SIEŤOVÉ SPILLOVERY

- Budovanie sociálnej súdržnosti, rozvoja komunity a integrácie

-spolupráce s mimovládnyimi organizáciami zastupujúcimi zraniteľné skupiny, projekty, inkluzívne vzdelávacie aktivity

- Vytváranie atraktívneho a kreatívneho ekosystému a prostredia, značky mesta a "miestotvorby"

-Tabačka kulturfabrik, Nová Cvernovka, Stanica Žilina-Záriečie, Záhrada, Diera do sveta, Bašta, Kláštor, ..., sú miesta ktoré priťahujú turistov, zahraničných študentov a mladých ľudí späť do regiónov

- Stimulácia urbánneho rozvoja, regenerácie a infraštruktúry

-revitalizácia verejných budov a príľahlých priestorov. Premena opustených, špinavých a nebezpečných miest na atraktívne mestské priestory

NEGATÍVNE SPILLOVERY

- Prekarizácia práce v umení a v kultúre, negatívne dopady na zdravie a blahobyt pracovníkov

-nízke ohodnotenie, vysoký výkon, multiplikácia funkcií a multiplikácia prác ako SZČO vedie k vyhoreniu a konfliktom v tíme

Účelom tohto reportu bolo zmapovať hlavné oblasti v ktorých môžeme identifikovať spillovery (a teda celospoločenské dopady) nezávislých kultúrnych centier, ktoré predstavujú významnú časť nezriadovanej kultúry na Slovensku. Okrem toho, že v mnohých mestách sú jedinými každodennými prevádzkovateľmi kultúrnych zariadení s multižánrovou ponukou (Diera do sveta, Bašta, KC Kláštor, Klub Lúč, Malý Berlín, Hidepark), sú dôležitými stavebnými prvkami slovenského kultúrneho ekosystému, pretože hosťujú, vzdelávajú a podporujú študentov, neformálnych umelcov, začínajúcich umelcov a nezávislých umelcov naprieč celým odvetvím. Okrem toho vytvárajú spolupráce so zahraničnými organizáciami a umelcami, ale tiež prepájajú a vytvárajú projekty aj so zriadovanými inštitúciami na Slovensku a s etablovanými umelcami.

Z analýzy jasne vyplýva, že najsilnejšou skupinou spilloverov sú takzvané "vedomostné" spillovery ako: posilňovanie kreativity, spoluprác na kros sektorálnej aj medzinárodnej úrovni, prepájanie komunit, stimulovanie kultúrnych inovácií a vedomostí, zamestnávanie a rozvíjanie zručností, angažovanie a občianska participácia sa javia ako najvýznamnejšie naprieč kultúrnymi centrami.

Druhou najvýznamnejšou skupinou sú takzvané "sieťové spillovery" kde mestská regenerácia, zlepšovanie imidžu mesta a rozvíjanie integrácie sú veľmi významné.

Naša analýza zároveň podporuje výstupy z najaktuálnejšej odbornej literatúry, kde ekonomické a neoliberalné dopady zamerané na posilňovanie inovácií, digitálnych technológií, produktivity, klastrovania - nie sú až tak významné, resp. ich existencia a dôležitosť by si vyžadovali hlbšiu analýzu, ktorej relevancia môže byť otázna vzhľadom na to, že sa nevyskytujú v prvotnom mapovaní. Nadviazali by sme v tomto bode na výskum Bakhsi et al. (2014), ktorý tvrdí, že kultúra môže mať aj širší ekonomický význam v prípade, že existuje podpora umelcov a kultúrnych inštitúcií v jadre umeleckej tvorby a prezentácie. Ekosystémový prístup zdôrazňuje, že izolované dopady je v kultúrnom a kreatívnom prostredí veľmi ťažké merať, pretože jednotliví aktéri sú prepojení a navzájom spolupracujú a podporujú sa. V kontexte malej krajiny ako je Slovensko, je to ešte evidentnejšie.

Zároveň v analýze môžeme vidieť aj negatívne spillovery, ktoré vytvára činnosť nezávislých kultúrnych centier. Týka sa to najmä prekarizácie kultúrnych pracovníkov, ktorí majú neadekvátne finančné ohodnotenie, kumulované funkcie v organizácii, viaceré práce aj v rôznych organizáciách a fungujú formou SZČO. Dopad pandémie na psychickú kondíciu tímov nezávislých kultúrnych centier,

počas veľmi premenlivej situácie, sú evidentné. Mnohí kultúrni pracovníci po pandémie zmenili pôsobenie a v niektorých organizáciách sa obmenili celé tímy.

Odporúčania pre budúci výskum:

- Viac ako na ekonomické a kvantitatívne ukazovatele sa pri výskume nezávislých kultúrnych centier sústrediť na vedomostné a sieťové spillovery
- Zmapovať prepojenia a rozmer celého kultúrneho ekosystému, ktorý obklopuje kultúrne centrá - hĺbkovo zmapovať všetkých jedincov a inštitúcie s ktorými aktívne pracujú
- Venovať sa kvalitatívnemu výskumu na úrovni vzdelávania nezávislých kultúrnych inštitúcií - vzdelávania kultúrnych pracovníkov, ale aj umeleckého vzdelávania detí a dospelých
- Venovať sa kvalitatívnemu výskumu sociálnych aktivít nezávislých kultúrnych centier, aké spoločensky prínosné aktivity a projekty realizujú vo svojich mestách
- Venovať sa výskumu kultúrnej participácie nezávislých kultúrnych centier a ich vplyvu na kultúrnu demokraciu a občiansku participáciu
- Kvantitatívny výskum je vhodný na skúmanie regeneračných aktivít kultúrnych centier - investícií do budovy, skúmania atraktivity mestských častí a zlepšenia imidžu mesta
- Kvantitatívny výskum je vhodný v medziach skúmania modelov fungovania a podnikových financií - hybridné organizácie kombinujúce neziskové a komerčné aktivity nie sú štandardom v slovenskom kontexte a môžu byť príkladom dobrej praxe "rezilientných" organizácií

Odporúčania na úrovni politik:

- Prístupovať ku nezávislým kultúrnym centráom nielen ako k organizáciám poskytujúcim kultúrny program a kultúrnu službu na území mesta, ale aj ako k dôležitým komunitným priestorom vykonávajúcim vzdelávacie a sociálne služby so širšími dopadmi - spillovermi.
- Uznať regeneračnú funkciu, ktorá zahŕňa vynakladanie veľkých investícií a úsilia do verejného majetku a verejného priestoru. Vnímať nezávislé kultúrne centrá ako partnerov v miestotvorbe a v zlepšovaní imidžu mesta pre slovenských a medzinárodných turistov.

- Uznať faktor úspory (pre verejné inštitúcie), aj napriek investičnému nájomu, ktorý realizuje množstvo nezávislých kultúrnych centier a environmentálny rozmer regenerácie starých a opustených budov a mestských častí.
- Aktívne vytvárať podmienky, kde bude partnerstvo nezávislých kultúrnych centier a mesta (kraja), stabilné, dlhoročné, strategické a transparentné pre súčasných a budúcich politických predstaviteľov. Toto partnerstvo predstavuje "win-win" situáciu, kde sa organizácie venujú zveľadovaniu verejného majetku, kultúrnym a sociálnym službám pre občanov, ale zároveň nepredstavujú pre mestské rozpočty (v súčasnosti vo väčšine prípadov žiadnu) finančnú záťaž.
- Do budúcnosti hľadať možnosti spoločných organizácií pre nezávislé kultúrne centrá, ktoré sú rozsiahle a predstavujú strategický význam pre mesto (kraj), občana a zapojenie verejných inštitúcií predstavuje spomínaný model "win-win" situácie.
- Na úrovni miest a samospráv strategicky pracovať s nezávislými kultúrnymi centrami a cez dotačné schémy umožniť väčšiu udržateľnosť týchto dôležitých kultúrnych, sociálnych a environmentálnych aktérov.

ZÁVER

Nezávislé kultúrne centrá na Slovensku predstavujú v mnohých prípadoch jediné kultúrne centrá s pravidelným multižánrovým programom v meste v ktorom pôsobia. Sú vo väčšine prípadov tiež dôležitým prvkom miestotvorby, kedy na vlastné náklady revitalizujú verejné budovy a územia. Okrem regeneračných a investičných činností, ktoré súvisia s revitalizáciou miest a zlepšovaním imidžu, súvisia najvýznamnejšie spillovery týchto centier s kros sektorálnou spoluprácou, posilňovaním komunit (participácia, kultúrna demokracia, podpora rozvoja občianskej spoločnosti, kultúrne inovácie, zamestnávanie, reziliencia a nové formy manažmentu a podnikania. Zároveň sa s nezávislými kultúrnymi centrami spája negatívny spillover v podobe prekarizácie kultúrnych pracovníkov.

Z nášho mapovania vyplýva, že ekonomické spillovery v odvetviach technológií, biznisu, blahobytu a klastrov, nie sú významné a tento fakt podporuje aj súčasné trendy v oblasti skúmania dopadov kultúry, ktorý sa sústreďuje skôr na ekosystémové vnímanie kultúry a kultúrnych predstaviteľov, s odklonom od merania ekonomických dopadov a analýz s veľkými dátami, ktoré nie je možné vhodne interpretovať kvôli veľkej variabilite aktérov, projektov a špecifických podmienkach prostredí v ktorých pôsobia.

Okrem návrhov pre budúce vedecké skúmanie, náš report predstavuje aj odporúčania na úrovni kultúrnych politik, ktoré by mohli dopomôcť k "maximalizácii" spilloverov nezávislých kultúrnych centier a dlhodobo rozvíjať ich pozitívne dopady na mesto a spoločnosť. Dôležitým faktorom pre tento rozvoj je uznanie výhodnosti podpory týchto iniciatív z pozície miest a samospráv (win-win situácie), vytvoriť systém strategickej podpory a pri niektorých (veľkých) aktéroch zvážiť vytvorenie spoločných podnikov medzi nezávislou organizáciou a verejnou organizáciou, v rámci ktorej by sa umožnila efektívnejšia spolupráca a zabezpečila dlhodobá udržateľnosť projektov.

ZDROJE

- Blessi, G. T., Sacco, P. L., & Pilati, T. (2011). Independent artist-run centres: An empirical analysis of the Montreal non-profit visual arts field. *Cultural Trends*, vol. 20, no. 2, pp. 141-166
- Rego, R., Borges, V. (2021). The transformative role of Angels' cultural organisations under austerity. *Cultural Trends*, vo. 30, no. 2, pp. 156-173
- Dimaggio, P., (2006). The Nonprofit Sector: A Research Handbook. In Powell, W.W. & Steinberg, R. (eds.). *Nonprofit organizations and the intersectoral division of labor in the arts*. New Haven, CT & London: Yale University Press., pp. 432-462
- Comunian, R., Rickmers, D., & Nanetti, A. (2020). Guest editorial. *Social Enterprise Journal*, 16(2), 101-119.
- Campagnari F. (2019). "Cultural heritage activation as inquiry by citizen-initiated cultural centres: the case of Nova Synagoga in Zilina, Slovakia". Presented at EURA UAA Conference, Dublin, 20-22 June -
- Ostanel, E. & Attili, G. (2017). Self-organization practices in cities. *Tracce Urbane*, 4, 6-16.
- Lehtovuori, P., & Havik, K. (2009). Alternative politics in urban innovation. In L. Kong, & J. O'Connor (Eds.), *Creative economies, creative cities: Asian-European perspectives (207-227)*. Dordrecht: Springer Netherlands.
- Vivant, E. (2006). *Le rôle des pratiques culturelles off dans les dynamiques urbaines*. Géographie. Université Paris VIII Vincennes-Saint Denis, Thèse de doctorat.
- Dumont, M., Vivant, E. (2016). Du squat au marché public. Trajectoire de professionnalisation des opérateurs de lieux artistiques off, *Réseaux*, 200, 181-208.
- Cottino P., Zeppetella P. (2009). *Creatività, sfera pubblica e riuso sociale degli spazi*. Roma: Cittalia, Fondazione Anci Ricerche.
- Andres, L. & Grésillon, B. (2013). Cultural brownfields in European cities: a new mainstream object for cultural and urban policies, *International Journal of Cultural Policy*, 19:1, 40-62.
- Andres, L. (2011). Alternative Initiatives, Cultural Intermediaries and Urban Regeneration: the Case of La Friche (Marseille), *European Planning Studies*, 19:5, 795-811.

- Ostrom, O. (1990/2012). *Governing the commons*. Cambridge University Press [eBook].
- Sennett, R. (1971). *The uses of disorder: Personal identity and city life*. London: Allen Lane.
- Borchi, A. (2018). Culture as commons: theoretical challenges and empirical evidence from occupied cultural spaces in Italy. *Cultural Trends*, vol. 27, no. 1, pp. 33-45
- Trans Europe Halles, 2023
- Kováčiková, P. (2021). Nezávislé kultúrne centrum Stanica Žilina-Záriečie, In: Fujak, J., eds. *Nezávislé kultúrne centrá na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa v Nitre, pp. 37-62
- Kočiš, M. (2021). Úvod do problematiky, In: Fujak, J., eds. *Nezávislé kultúrne centrá na Slovensku*. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa v Nitre, pp. 11-36
- Duchová, Z., Krekovič, S. (2016) *BA!! Miesta živej kultúry (1989 – 2016)*. Bratislava : Atrakt
- Fujak, J. (2020). Charakter a vývoj nezávislej kultúry a umenia na Slovensku po roku 1989. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa v Nitre
- Winkler, T. (2021). Transactional Activism in Bratislava: A Case Study of Nová Cvernovka Cultural and Creative Centre. Bratislava: VEDA
- Ballay, M. (2014). "DRAMATURGIA NEZÁVISLÝCH KULTÚRNYCH CENTIER." *Slovenské divadlo* 62, no. 03, .p. 252–67.
- Zvada, M. (2020). Záhrada a jeho dramaturgia ako reakcia na umelecký dopyt, spoločenské premeny a potrebu komunitného rozvoja v meste (2010 – 2019), In: Fujak, J., eds. *Charakter a vývoj nezávislej kultúry a umenia na Slovensku po roku 1989*. Nitra: Univerzita Konštantína filozofa v Nitre, pp. 272-
- Skot-Hansen, D. (2005). "Why Urban Cultural Policies?." In *Eurocult 21. Integrated report*, edited by J. Robinson, 31–40. Helsinki: Eurocult.
- Myerscough, J. (1988). *The economic importance of the arts in Britain*. London: Policy Studies Institute
- Bianchini, F. (1990) 'Urban renaissance? The arts and the urban regeneration process', in *Tackling the Inner Cities: The 1980s Reviewed, Prospects for the 1990s*, eds S. MacGregor & B. Pimlott, Clarendon Press, Oxford, pp. 215–250
- Wynne, D. (1992) *The Culture Industry*. Avebury: Aldershot, Hants

- Gaffikin, B. Warf, B. (1993). Urban Policy and the Post-Keynesian State in the United Kingdom and the United States. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 17, no. 1, pp. 67-84
- Wilkinson, S. (1992). "Towards a new city? A case study of image-improvement initiatives in Newcastle upon Tyne", in *Rebuilding the City* Eds Healey P, Davoudi S, Tavsanoglu S, O'Toole M, Usher D (Spon, London) pp 174-210
- Throsby, D., (1994). The production and consumption of the arts: A view of cultural economics. *Journal of Economic Literature*, vol. 32, no. 1, pp. 1-29
- Wyne, D. O'Connor, J. (1996). *From the Margins to the Centre: Cultural Production and Consumption in the Post-Industrial City*. London: Routledge
- Scott, A.J. (1997). The Cultural Economy of Cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, vo. 21, pp. 323-339
- Molotch, H. (1976). The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place. *American Journal of Sociology*, vol. 82, no. 2, pp. 309-332.
- Florida, R. (2002). *The Rise of the Creative Class*. New York: Basic Books.
- Smith, C. (2000). *Creative Britain*. London: Faber and Faber.
- Landry, C. (2000). *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovation*. London: Earthscan.
- Evans, G. (2001). *Cultural Planning: An Urban Renaissance?* London: Routledge
- Sacco, P.L., Tavano Blessi, G., Nuccio, M. (2009). Cultural Policies and Local Planning Strategies: What Is the Role of Culture in Local Sustainable Development?, *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 39:1, 45-64,
- Zukin, S. (1989). *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Reprint Edition. New Brunswick, N.J: Rutgers University Press
- Gibson, Ch., Klocker N. (2005). The 'Cultural Turn' in Australian Regional Economic Development Discourse: Neoliberalising Creativity? *Geographical Research* 43, no. 1, pp. 93-10
- Miles, S., Paddison, R., (2005). Introduction: The Rise and Rise of Culture-led Urban Regeneration. *Urban Studies*, vol. 42, no. 5/6, pp. 833-839
- Setevenson, D. (2004) "CIVIC GOLD" RUSH, *International Journal of Cultural Policy*, 10:1, 119-131
- Lin, Ch., Hsing, W., (2009). Culture-led Urban Regeneration and Community Mobilisation: The Case of the Taipei Bao-an Temple Area, Taiwan. *Urban Studies*, vol. 46, no. 7, pp. 1317-1342

Bassett, K. (1993). Urban cultural strategies and urban regeneration: a case study and critique, *Environment and Planning A*, 25(2), pp. 1773-1788.

Throsby, D., (1994). The production and consumption of the arts: A view of cultural economics. *Journal of Economic Literature*, vol. 32, no. 1, pp. 1-29

Scott, A.J. (1997). The Cultural Economy of Cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 21: 323-339

Momaas, H. (2004). Cultural Clusters and the Post-industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy, *Urban Studies*, Vol. 41, No. 3, 507-532

Bailey, Ch., Miles, S., Stark, P. (2004). Culture-led urban regeneration and the revitalisation of identities in Newcastle, Gateshead and the Northeast of England. *International Journal of Cultural Policy*, vol. 10, no.1, pp. 47-65

Bakhsi H., Lee N., Mateos-García J. (2014). Capital of culture? An econometric analysis of the relationship between arts and cultural clusters, wages and the creative economy in English cities, Nesta Working Paper No. 14/06

Ekins, P., Dresner, S., Dahlstrom, K. (2007). The Four-Capital Method of Sustainable Development Evaluation. *European Environment*, 18, pp. 63-80

Gross J., Wilson N., (2018). Cultural democracy: an ecological and capabilities approach, *International Journal of Cultural Policy*,

Potts, J. (2008). 'Social network markets: A new definition of the creative industries', *Journal of Cultural Economics*, 32 (3), 167-85.

Florida, R., Mellander, CH., Stolarick, K., (2008). Inside the black box of regional development - human capital, the creative class and tolerance. *Journal of Economic Geography*, vol. 8, pp. 615-649.

Dockx, N., Gielen P. (2018). Exploring Commonism: A New Aesthetics of the Real. Amsterdam: Valiz/Antennae Series

Lazzaro, E. (2021). Linking the Creative Economy with Universities' Entrepreneurship: A Spillover Approach. *Sustainability* 2021, 13, 1078.

Trans Europe Halles. (2023). Become a member. [online] Available from: <http://teh.net/news/become-a-member/> [Accessed on 20 August 2023]

CCS. (2018). McNeilly, Nicole. Full report: Cultural and Creative Spillovers in Europe - a follow-up review. European Research Partnership on Cultural and Creative Spillovers.

CCS. (2015). Fleming, T. (TFCC) (2015) Cultural and creative spillovers in Europe: Report on a preliminary evidence review Available at:

https://www.artscouncil.org.uk/sites/default/files/Cultural_creative_spillovers_in_Europe_full_report.pdf